

SOCIALINĖ TEORIJA IR FENOMENOLOGIJA

ZENONAS NORKUS

I. Kantas, T. Parsonsas ir postpozityvizmas socialinėje teorijoje

Kiekvienas šiuolaikinės sociologinės teorijos studentas atkreipia dėmesį, kad jo lektūros autoriai savo tekstų žanrą apibrėžia dviem skirtingais pavadinimais. Vienais atvejais tai vadinama „socialine teorija”,¹ o kitais – „sociologine teorija”.² Keista būtų, jei nūdienos fizikas ar chemikas savo teorinės fizikos ar chemijos veikalą vadintų „gamtos teorijos pagrindais”. Nevadina savo veikalų „socialinės teorijos” darbais ir ekonomikos teoretikai. Dviem pavadinimais savo užsiėmimą vadina tik sociologijos teoretikai. Pašalinis stebėtojas ne be pagrindo galėtų pareikšti, kad terminas „socialinė teorija” yra bendresnis už „sociologinę teoriją”. Argi sociologinė teorija nėra tik viena iš daugelio socialinės teorijos atmainų (šalia politinės, ekonominės, etnologinės ir pan. teorijos)? Kodėl sociologijos teoretikai vis dėlto dažnai vadina savo interesų sferą gimininiu terminu?

Šiame straipsnyje bandysiu pagrįsti tezę, kad ši sociologinės teorijos dviardystė yra dviejų ne iki galo išspręstų sociologijos episteminio statuso problemų semantinis simptomas. Pirmoji susijusi su jos santykiais su kitais socialiniais mokslais, antroji – su jos santykiais su filosofija.

Socialiniai mokslai – tai modernybės mokslai. Kalbėti apie antikos

---

¹ Pvz.: *Callinicos A. Making History. Agency, Structure and Change in Social Theory. Itaca, 1988; Coleman J. S. Foundations of Social Theory. Cambridge, Mass, 1989; Cohen P. Modern Social Theory. London, 1968; Giddens A. Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis. London and Basingtoke, 1982; ir t. t.*

² Pvz.: *Alexander J. C. Twenty Lectures: Sociological Theory since World War II. New York, 1987; Collins R. Theoretical Sociology. San Diego, 1988; Dixon K. Sociological Theory: Pretense or Possibility. London, 1973; Martindale D. The Nature and Types of Sociological Theory. Cambridge, Mass, 1960; Rex J. Key Problems in Sociological Theory. London, 1961; Turner J. H. The Structure of Sociological Theory. Homewood, 1978; ir t. t.*

(ar viduramžių) ekonomiką, politologiją ar sociologiją būtų tikras anachronizmas. Šiuolaikinių socialinių mokslininkų kai kurių leksikono žodžių galime rasti ir ikimoderniųjų autorių darbuose, tačiau tų žodžių reikšmės priklauso visai kitam sąvokų pasauliui, kurį O. Brunneris pavadino „senoju europietiškuoju“.³ Vokiečių istorinės semantikos tyrinėtojai teigia,⁴ kad XVIII a. antrojoje pusėje – XIX a. pradžioje didžiųjų Europos kultūrinių tautų kalbose įvyko esminės semantinės „mutacijos“: daugelis seniau vartotų žodžių įgyja naujų reikšmių,⁵ taip pat atsiranda daug naujų žodžių, išreiškiančių kertines moderniųjų socialinių mokslų kategorijas. Taip atsiveria modernaus socialinio diskurso erdvė: atsiranda naujų kalbėjimo ir mąstymo galimybių, kurias ir įgyvendina socialiniai mokslai: ekonomika, sociologija, politologija.

Šios socialinio diskurso semantikos tektoninės mintys išreiškia fundamentalias jį praktikuojančių visuomenių socialinės ontologijos permainas. Visos modernios socialinės teorijos fiksuoja šias permainas, tačiau nevienodai jas apibūdina. K. Marxas jas suvokė kaip kapitalizmo atsiradimą, O. Comte'as – kaip „pozityvios“ eros pradžią, H. Spenseris – kaip perėjimą nuo „karinių“ prie „industrinių“ visuomenių. Bene daugiausiai apimanti yra T. Parsono siūloma konceptualinė perspektyva – čia šios permainos nusakomos kaip visuomenės ekonominės, politinės, socialinės ir kultūrinės sistemų diferenciacija, t. y. jų atsiskyrimas, suteikiantis joms nomologinę autonomiją. Šios diferenciaci-

³ Žr. Brunner O. Die alteuropaische Okonomik // Zeitschrift fur Nationalokonomie. 1952. Bd. 13. Hf. 1. S. 114–139.

Žr. taip pat Hardtwig W. Geschichtsschreibung zwischen Alteuropa und moderner Welt. Jacob Burckhardt in seiner Zeit. Gottingen, 1974. S. 316–346.

⁴ Šios intelektualinės istoriografijos šakos pradininkai yra vokiečių istorikai O. Brunneris, W. Conze, R. Koselleckas. Monumentalus istorinės semantikos rezultatų sąvadas yra septynių tomų (kol kas išėjo pirmi šeši tomai) veikalas *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart, 1972–1990, kurį išleido minėti istorikai. Žr. taip pat: Busse D. Historische Semantik. Analyse eines Programms. Stuttgart, 1987; Richter M. Reconstructing the History of Political Languages: Pocock, Skinner, and the *Geschichtliche Grundbegriffe. History and Theory*. 1990. Vol. 29. N. 1. P. 38–70.

⁵ Pavyzdžių gali būti žodžio „istorija“ semantikos pokyčiai. Iki XVIII a. vidurio vokiečių ir kitų europiečių kalbų loginė gramatika leido kalbėti tik apie „Lenkijos istoriją“, „Vilniaus istoriją“, „paukščių istoriją“ ir pan., t. y. kokio nors konkretaus dalyko istoriją, bet ne apie istoriją kaip tokią. Retrospektyviai kalbame apie viduramžių ar net antikinę „istorijos filosofiją“. Tačiau iki pat XVIII a. pasakymas „istorijos filosofija“ amžininkui būtų atrodęs absurdiškas – kaip ir „medinė geležis“, nes kokio nors dalyko „istorija“ (aprašymas) reiškė to dalyko „filosofijos“ (teorijos) priešingybę (pvz., „gamtos istorija“ ir „gamtos filosofija“). Žr. Koselleck R. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlichen Zeiten*. Frankfurt am Main, 1979. S. 47–56.

čiai anksčiau vadino „dvasios mokslais“, o angliškai kalbantys kraštai dabar vadina „humanitarinėmis studijomis“ (angl. *human studies, humanities*).

Seniausias socialinis mokslas yra ekonomika – jo genealogija siekia XVIII amžių.⁶ Sociologija atsirado kone šimtmečių vėliau. Politologijai ligi šiol būdingi tarpinės (ekonomikos ir sociologijos atžvilgiu) disciplinos bruožai: joje išsiskiria sociologijos orbitoje besisukanti politinė sociologija ir gravituojanti ekonomikos link politinė ekonomija, kurios šiuolaikinis pavidalas yra „viešojo pasirinkimo“ (angl. *public choice*) teorija. Tad modernių socialinių mokslų XIX – XX amžiais istorijos ašis yra ekonomikos ir sociologijos santykiai.

Šiuose santykiuose sociologija nuo pat savo atsiradimo laikų juda tarp dviejų polių. Vieną galima būtų pavadinti „minimalistiniu“: sociologija supranta save kaip „likučių mokslą“. Minimalistiškai save suprantanti sociologija yra mokslas apie vieną iš nūdienos visuomenės sistemų – visuomenės socialinę bendruomenę. Ji tiria socialinę stratifikaciją (susiskaidymą į klases ir statuso grupes, socialinį mobilumą), šeimos, etninius santykius ir pan. Ji nagrinėja dalykus, „atliekančius“ nuo ekonomikos, kuri O. Comte'o laikais buvo dar kaip politinė ekonomija, t. y. nebuvo atsiskyrusi nuo politikos mokslų. Tokia sociologijos objekto samprata ypač būdinga šiuolaikinei empirinei, arba taikomajai, sociologijai. Teorinei sociologijai nuo A. Comte'o laikų būdingos maksimalistinės pretenzijos. Ji suvokia save kaip mokslą, kuris yra „gilesnis“ ir „platesnis“ už ekonomiką, kadangi jos objektas esąs „visa“ visuomenė. „Sociologija yra vienintelė socialinių mokslų disciplina, išsaugojusi ryšį su visos visuomenės (vok. *Gesammtgesellschaft*) problemomis. Ji visada linko būti **taip pat** ir visuomenės teorija.”⁷ Šią sociologinės teorijos užmojų būti ne tik „atliekančių“ nuo kitų socialinių mokslų dalykų, bet ir „visos visuomenės“ teorija ir išreiškia jos antrasis pavadinimas – „socialinė teorija“.

Tačiau toks užmojis lemia ir jos ypatingus santykius su filosofija. Visuomenės sąvoka – tai tokio tipo sąvoka kaip Dievas, siela, pasaulis. I. Kantas *Grynojo proto kritikoje* tokias sąvokas pavadino „transcendentaliomis idėjomis“. Tai sąvokos, kurių objektas negali būti patyrimo objektu. Neatsargiai operuodamas šiomis sąvokomis, protas įklimpsta į paradoksus, paralogizmus, antinomijas. Toks neatsargus („konstitutyvus“) šių sąvokų vartojimas būdin-

⁶ Tiesa, iki pat „maržinalistinės revoliucijos“ XIX a. aštuntajame dešimtmetyje ekonomika buvo suaugusi su politologija, egzistuodama kaip politinė ekonomija.

⁷ *Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt am Main, 1995. Bd. I. S. 20.*

gas metafizikai. Pavyzdys yra garsiosios keturios grynojo proto antinomijos, kuriose protas neišvengiamai susipainioja, leisdamasis į samprotavimus apie pasaulį kaip visumą: pasaulis yra ribotas laike ir erdvėje ar jis yra begalinis? Jis yra diskretiškas ar kontinualus? Visi reiškiniai paaiškinami gamtos dėsniais ar kai kurie iš jų yra laisvės padariniai? Metafizikoje pateikiami argumentai „už“ ir „prieš“ į šiuos klausimus, bet galų gale ji lieka susipainiojusi grynojo proto „transcendentalioje dialektikoje“. Fizika, gamtotyra išvengia šių dialektinių spąstų tirdama ne pasaulį (kaip pranokstančią patyrimą reiškinių visumą), bet reiškinių tvarką pasaulyje. Pasaulis yra teorinio proto mokliškai tiriamų reiškinių horizontas, bet ne jo tema.

XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje grynojo proto „transcendentalių idėjų“ arsenalas pasipildė dar dviem: istorijos idėja ir visuomenės idėja. Kartu atsivėrė du nauji teorinio proto transcendentalios dialektikos forumai – istorijos filosofija ir socialinė teorija. Istorijos filosofija siekia aprėpti istoriją kaip vieną visumą ir aptikti čia tam tikrą tikslą arba dėsni, leidžiantį numatyti būsimą istoriją. Istorija, kaip visuma, įtraukia į savo sudėtį ir tą dalį, kuri dar neįvyko. Todėl istorijos filosofas, kitaip nei istorikas, yra ir pranašas, kadangi pretenduoja užimti požiūrio tašką „anapus“ arba aukščiau istorijos. Šitokią istorijos metafiziką K. R. Popperis pavadino istoricizmu.⁸ Istorinio proto „transcendentali dialektika“ reiškiasi alternatyvių istorijos, kaip visumos, vizijų (progreso, regreso, ciklo) konfliktu. Kitaip nei istorijos filosofija, istorijos mokslo disciplinos (politinė, ekonominė, teisės ir t. t. istoriografija) yra ne apie istoriją, bet apie tam tikrus reiškinius istorijoje, kuri suprantama kaip tyrinėtojo gyvenamojo laiko istorinė praeitis.

Istorijos filosofija nuo pat pradžių yra glaudžiai susipynusi su visuomenės (socialine) filosofija, istoricizmas – su sociologizmu. Juos vienija įsitikinimas, kad istorijos ir visuomenės pažinimas leidžia atsakyti į klausimus, kuriuos I. Kantas laikė būtinus kiekvienai metafizikai: ką turiu daryti? Ko galiu tikėtis? Metafizinėje socialinėje teorijoje (K. Marxo, A. Comte'o, iš dalies ir E. Durkheimio) visuomenė sudievinama. Būdingas metafizinės socialinės teorijos bruožas yra požiūris, kad mokslinio socialinių reiškinių tyrimo prielaida yra teisinga visuomenės, kaip visumos, samprata. Sociologinio proto „transcendentali dialektika“ reiškiasi alternatyvių „visuomenės esmės“ sampratų konfliktais. Klasikinė sociologinio proto antinomija yra sociologinio materializmo (visuomenę konstituoja gamybos santykiai) ir sociologinio idealizmo (visuomenę konstituoja

⁸ Žr. Popperis K. *Istoricizmo skurdas*. Vilnius, 1992.

idėjos) antinomija. Ir istorijos metafizika (metaistorija), ir visuomenės metafizika (socialinė teorija kaip visuomenės teorija) gali būti pavadintos „modernybės metafizika“: mąstymas, besiremiantis istorijos ir visuomenės idėjomis kaip savo „absoliučiomis prielaidomis“ (R. G. Collingwoodo prasme⁹), atsiranda ne anksčiau už pasaulinę istoriją ir pasaulinę visuomenę. Abu šie reiškiniai yra modernybės atributai.

Išsaugodama „socialinės teorijos“ pavadinimą, sociologinė teorija pareiškia apie savo ypatingus santykius su filosofija: arba užmoji būti visuomenės filosofija, arba sieki būti reiškinių visuomenėje pažinimo filosofija. Sociologijos ir kitų socialinių mokslų santykiuose su filosofija pasikartoja gamtotyros santykių su metafizika bei istoriografijos santykių su istorijos filosofija peripetijos. Kaip žinoma, „dogmatinės“ metafizikos kritika buvo tik vienas I. Kanto *Grynojo proto kritikos* uždavinių. Kitas uždavinys buvo matematinės gamtotyros transcendentalus pagrindimas „koperniškuoju“ reiškinių pasaulyje dėsnings tvarkos galimybės aiškinimu. Šios tvarkos dėka reiškiniai pasaulyje yra gamta. „Gamta yra daiktų egzistavimas, kiek jį lemia bendrieji dėsniai.“¹⁰ Šiuos dėsnius I. Kantas laikė sintetiniais aprioriniais teiginiais, o jų galimumą aiškino tuo, kad gamtotyros objektas (dėsninga reiškinių pasaulyje tvarka) yra paties pažinimo subjekto konstrukcija. *Grynojo proto kritikoje* bei *Metafiziniuose gamtotyros principuose* (*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*) I. Kantas nagrinėja pamatinius šios konstrukcijos principus: taisykles, kurių pagrindu grynasis protas paverčia pojūčių „rapsodiją“ gamtos „simfonija“.

Jau W. Dilthey teigė, kad I. Kanto kritinė filosofija tėra tik gamtamokslinio proto kritika, ir reikalavo ją papildyti istorinio proto kritika.¹¹ Šis reikalavimas ženklina kritinės istorijos filosofijos, kuri save priešino istorijos metafizikai (spekulytyvinei istorijos filosofijai), pradžia. I. Kanto kritinės filosofijos pavyzdžiu ji kelia sau du uždavinius: istoriosofinių istorinio proto iliuzijų kritiką ir mokslinės istoriografijos principų analizę.

Panašų kantiškąjį (kritinį) posūkį galima įžvelgti ir socialinės teorijos istorijoje. Sociologinės teorijos istorijos pradžia – maksimalistinės pretenzijos pažinti universalius socialinės statikos ir dinamikos dėsnius, tapti socialiniu

⁹ *Žг. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. Москва, 1980. С. 360–362.*

¹⁰ *Kantas I. Prolegomenai. Vilnius, 1993. P. 62.*

¹¹ *Dilthey W. Einleitung in die Geisteswissenschaften. Versuch einer Grudlegung fur das Studium der Gesellschaft und der Geschichte. 3. Aufl. // Gesammelte Schriften. Berlin, 1933. Bd. I. S. XVIII, 20, 116–120. Pirmasis leidimas išėjo 1883 m.*

„mokslių mokslu“. 1908 m. G. Simmelis savo *Sociologiją* jau pradeda klausimu, analogišku I. Kanto transcendentalios gamtotyros pagrindų analitikos problemai: kaip galima visuomenė?¹² T. Parsonsas savo veikle *Socialinio veiksmo struktūra*¹³ šį klausimą patikslina: kaip galima socialinė tvarka visuomenėje? I. Kantui „gamta“ reiškė juslinių reiškinių dėsiną tvarką, kuri įgalina tuos reiškinius priežastingai aiškinti ir prognozuoti. T. Parsonsu socialinė tvarka reiškia veiksmų taisyklumą, kuris veikėjus įgalina suprasti vienas kitą, numatyti vienas kito veiksmus bei tais veiksmais pasinaudoti. Pastovūs žmonių veiklos reguliarumai, kurių dėka ta veikla yra numatoma ir apskaičiuojama, dar gali būti vadinami struktūromis. Tad pagrindine „sociologinio proto kritikos“, kritinės socialinės teorijos tema yra veiklos ir struktūrų santykiai, tų santykių mąstymo principai. Veiklos ir struktūros (tvarkos) santykio problema kritinėje socialinėje teorijoje turi tokią pačią reikšmę, kokia kritinėje filosofijoje tenka subjekto ir objekto santykių problemai.¹⁴

¹² Žr. *Simmel G. Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. 3. Aufl. München und Berlin, 1923. S. 21–30.

¹³ Žr. *Parsons T. The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Authors*. New York, 1968. Pirmas leidimas išėjo 1937 m. Kritinė socialinė teorija sociologijos istorijos vadovėliuose labiau įprasta vadinti Frankfurto mokyklos teorija, pretenduojančia į K. Marxo teorinį palikimą. Iš tikrųjų, K. Marxas gretino savo teoriją su kritiniais I. Kanto tyrinėjimais, pridėdamas savo pagrindiniam veikalui *Kapitalas* tokią paantraštę: „Politinės ekonomijos kritika“. Tokiu pavadinimu jis pabrėžia siekį parodyti, kad „buržuazinė“ politinė ekonomija remiasi prielaidomis, kurių dėka jai prieinama tik fetišizuota kapitalizmo ekonominių reiškinių „transcendentali regimybė“. Tačiau čia panašumai su I. Kanto „Kritikomis“ baigiasi, nes apie savo teoriją K. Marxas manė, kad ji atskleidžianti kapitalistinės gamybos „esmę“, t. y. pažįsta ją kaip „daiktą savaime“. Kritika čia tik atlieka parengiamuosius darbus pozicijai, kuri iš esmės gnostinė. Tai būdinga ir K. Marxo ideologijos teorijai, kurią neomarksistai turi omenyje kalbėdami apie savo teorijų kritiškumą. Taikant ideologijos teoriją nuosekliai (t. y. taip pat ir pačiam marksizmui), ji virsta pažinimo sociologija. O pažinimo sociologija, konstatuojanti visų teorijų priklausomybę nuo „klasiinių interesų“ ir vertybinių prielaidų bei suspenduojanti jų pretenzijas objektyviai galioti, santykinai su kritine (I. Kanto prasme) socialine teorija taip pat, kaip I. Kanto pažinimo teorija santykinai su D. Hume'o pažinimo psichologija. *Kapitalo* kaip buržuazinio „ekonominio proto kritikos“ ir I. Kanto „transcendentalios regimybės“ sampratos paraleles nagrinėja K. Hartmannas. Žr. *Hartmann K. Die Marxsche Theorie. Eine philosophische Untersuchung zu den Hauptchriften*. Berlin (W), 1970.

¹⁴ Paraleles tarp I. Kanto kritinės filosofijos ir T. Parsonso socialinės teorijos pirmas pastebėjo (T. Parsonsu dar tebesant gyvam) H. J. Bershady. Žr. *Bershady H. J. Ideology and Sociology*. Oxford, 1973. P. 65–92. T. Parsonsas pripažino Bershady mintis iš esmės teisingas, nors *Socialinio veiksmo struktūros* rašymo metais didžiausiu filosofiniu autoritetu laikė A. N. Whiteheadą (žr. *Parsons T. Action Theory and the Human Condition*. New York, 1978. P. 352–403, ypač p. 355–356). Labiausiai I. Kanto reikšmę T. Parsonso socialinei teorijai su-reiškina R. Münchas: „be Kanto proto kritikos iš viso neįmanoma suprasti Parsonso sociologijos“. *Münch R. Theorie des Handelns. Zur Rekonstruktion der Beiträge von Talcott Parsons, Emile Durkheim und Max Weber*. Frankfurt am Main, 1982. S. 24–25.

Socialinio veiksmo struktūroje T. Parsonsas ieško „konceptualinės schemos“ (angl. *conceptual scheme*) arba „referencinio karkaso“ (angl. *frame of reference*), kurią pasitelkus galima būtų deterministiškai aiškinti visuomenės reiškinius, nepaneigiant ir neabsoliutinant „voliuntaristinio“ žmogiškosios veiklos pobūdžio, t. y. veikėjo laisvės ir autonomijos. I. Kantas transcendentalų gamtotyros pagrindimą galėjo pradėti prielaida, „kad tikrai egzistuoja tam tikras grynas apriorinis sintetinis pažinimas, būtent *grynoji matematika* ir *grynasis gamtos mokslas*“.¹⁵ Šį grynąjį gamtos mokslą jis tapatino su I. Newtono mechanika. T. Parsonsas negali pradėti prielaida, kad „aprioriniai sintetiniai grynosios sociologijos sprendiniai“ jau yra žinomi. Tačiau jis nepretenduoja į I. Newtono ir I. Kanto vaidmenų suderinimą viename asmenyje.¹⁶ Jo padėtį galima tiksliausiai palyginti su Galileo Galilei, kuris tuo pat metu būtų norėjęs būti I. Kantu. Galilei nuopelnas gamtotyrai – naujos „konceptualinės schemos“ sukūrimas. Aristoteliškoji fizika naudojosi kasdienės kalbos ir kasdienio mąstymo „konceptualine schema“, kurioje fizikiniai objektai apibūdinami juslinėmis kokybėmis bei „natūraliomis“ ir „nenatūraliomis“ padėtimis. Matematinės fizikos „referenciniame karkase“ fizikinį objektą apibrėžia koordinatės, masė, impulsas. Jos dėsniai yra objektų, aprašytų šio „referencinio karkaso“ terminais, dėsniai. Jie galioja kasdiene, „buitine“ kalba aprašytiems objektams tik tiek, kiek tie „buitiniai“ aprašymai yra išverčiami į aprašymus matematinės fizikos konceptualinės schemos terminais. Matematinės gamtotyros laimėjimų prielaida yra šios konceptualinės schemos sukūrimas, įgalinantis reklasifikuoti gamtos reiškinius, t. y. atsakyti kasdienių, „buitinių“ jų klasifikacijų ir pakeisti jas naujomis, „analitinėmis“, kurių terminais ir formuluojami matematinės gamtotyros dėsniai. T. Parsonsas norėjo sukurti analogišką socialinių mokslų „konceptualinę schemą“, savo tyrimus suprasdamas kaip parengiamuosius darbus būsimai aiškinančiai „maksimalistinei“ sociologinei teorijai.¹⁷ Taigi, kitaip nei I. Kantas, T. Parsonsas analizuoja ne jau egzistuojančios, bet tik būsimos sociologinės teorijos galimybės sąlygas.

¹⁵ Kantas I. Prolegomenai. P. 35.

¹⁶ Socialinių mokslų „Newtonas“ būtų tyrėjas, suformulavęs dėsnius, iš kurių būtų galima išvesti daugybę empirinių teiginių, aprašančių socialinės tvarkos reiškinius. Sociologijos pradininkai XIX a. siekė tapti sociologijos ir istorijos „Darwinais“.

¹⁷ Tokia teorija turėjo būti fundamentalesnė už jau egzistuojančią neoklasikinę ekonominę teoriją. „Maksimalistinės“ aiškinančios sociologinės teorijos atžvilgiu, ekonominė teorija būtų speciali tam tikros rūšies socialinių reiškinių teorija.

I. Kanto stiliaus transcendentalaus gamtotyros, istoriografijos ar sociologijos pagrindimo projektus radikaliai kvestionuoja¹⁸ XX a. viduryje išpopuliarėjusi loginio empirizmo mokslo filosofija, kurią toliau vadinsime pozityvistine mokslo filosofija. Pozityvistinė mokslo filosofija, kurią šiuolaikiniai autoriai jau vadina standartine¹⁹ arba „klasikine“,¹⁹ likviduoja transcendentalaus mokslo pagrindimo prielaidas, neigdama, jog egzistuoja aprioriniai sintetiniai teiginiai, kurių galimybės sąlygas nagrinėja šie transcendentalūs pagrindimai. Būtent tokiais I. Kantas laikė teiginius, konstituojančius pamatinę intelekto konceptualinę schemą. Loginio empirizmo požiūriu, aprioriniais gali būti tik analitiniai teiginiai, definicinės tiesos, kuriose nėra informacijos apie išorinio pasaulio faktus. Tokią informaciją akumuliuoti, t. y. būti sintetiškais, gali tik empiriniai teiginiai. Empiriniai teiginiai – tai arba verifikuojami teiginiai, arba patvirtinami teiginiai (tokie, iš kurių galima išvesti verifikuojamus sekmenis), arba falsifikuojami teiginiai. Jeigu teiginys nėra nei analitinis, nei empirinis, tai jis yra metafizinis pseudoteiginys. Taip paneigus apriorinių sintetinių teiginių galimybę, sunaikinama loginė erdvė, kurioje galėtų tarpti kokie nors metafizikos (taip pat istorinės bei socialinės), pretenduojančios į mokslo vardą, rudimentai.

Transcendentalios (kritinės) gamtotyros, istoriografijos bei socialinių mokslų filosofijos remiasi klasikine mokslo samprata, kurioje mokslas siejamas su būtinų (apodiktinių) tiesų pažinimu. Pagrįsti tam tikrą žinijos sritį – reiškia aptikti tos srities būtinas tiesas, apibrėžiančias jos „regioninę ontologiją“.²⁰ Moksliški yra būtinai teisingi teiginiai apie tam tikros rūšies reiškinius (jų būtiną teisingumą ir turi įrodyti jų transcendentalus pagrindimas) arba atsitiktinai teisingi teiginiai, atitinkantys transcendentalius tam tikro mokslo pagrindus. Jeigu apie tam tikros rūšies reiškinius (pvz., gyvybės ir psichinius) būtinai teisingų teiginių suformuluoti nepavyksta, vadinasi, tokių reiškinių tyrimas nėra mokslas arba bent jau tikras mokslas. „Kritinėse“ mokslų filosofijose moksliskumas apibrėžiamas turiningai, „materialiai“ – apodiktiniais teiginiais apie tam tikros reiškinių rūšies „esmę“.

Pozityvistinėje mokslo filosofijoje moksliskumas apibrėžiamas formaliai, metodologiškai. Mokslui priklauso teiginiai, kurie yra intersubjektyviai kontro-

---

¹⁸ Žr. *Nekrašas E.* Kanto apriorizmas ir analitinė filosofija // *Problemos*. 1975. Nr. 2 (16). P. 45–51.

¹⁹ Žr., pvz., *Lambert K., Brittan G.* Eine Einführung in die Wissenschaftsphilosophie. Berlin, New York, 1991. S. 17.

²⁰ Bene vėlyviausias tokios mokslo sampratos recidyvas yra mokslų pagrindimo programa E. Husserlio transcendentalioje fenomenologijoje.

liuojami. Mokslo filosofija nagrinėja teiginių kontrolės procedūrinės taisyklės. Teiginiai, kurie išlaiko kontrolę pagal šias taisykles, yra priimtini, tačiau jų priimtumas visai nelaiduoja, kad jie teisingi. Teiginių kontrolės taisyklės yra formalios, jos tinka bet kokiai mokslo šakai. Todėl neatsiejama pozityvistinės mokslo filosofijos dalis yra „mokslo metodo vienybės“ idėja. Anot jos, negali būti atskirų gamtotyros, istoriografijos, socialinių mokslų filosofijų. Istoriografijos ar socialinių mokslų filosofija gali būti išskirta į atskirą šaką tik dėl grynai pragmatinių sumetimų: kol egzistuoja priešingi, antipozityvistiniai požiūriai į istoriografijos ir socialinių mokslų prigimtį ir kol reikia šiuos požiūrius kritikuoti. „Socialinės teorijos“ terminą pozityvistai vartoja arba kaip giminingą terminą, sinonimišką „socialiniams mokslams“, arba vadiną juo socialinę filosofiją, kuri suprantama kaip ginčų dėl vertinimų ir normų forumas. Pozityvistinė mokslo filosofija reikalauja griežtai skirti deskriptyvinius teiginius ir vertinimus. Mokslo teiginiai yra ir vidinės, ir išorinės (empirinės) kontrolės objektas. Išimtis yra grynosios matematikos teiginiai, kuriems pakanka vien vidinės (loginės) kontrolės. Svarstymai apie teisingą valstybės ir visuomenės santvarką, moraliniai ginčai geriausiu atveju gali būti tik vidinės kontrolės objektas. Todėl jie yra neišsprendžiami ir yra už empirinio mokslo ribų.

Pozityvistinės mokslo filosofijos požiūriu, visi tie teiginiai, kuriuos I. Kantas laikė aprioriniais sintetiniais, yra arba analitiniai (visų pirma tai grynosios matematikos teiginiai), arba empiriniai teiginiai. Taikant šią dichotomiją socialinei teorijai, jos teiginiai gali būti tik arba empiriniai, arba analitiniai teiginiai, arba metafiziniai pseudoteiginiai. Žiūrint loginio empiristo akimis, T. Parsonso programuojami socialinės tvarkos galimybės sąlygų ir drauge socialinių mokslų „referencinio karkaso“ tyrimai greičiausiai galėjo būti laikomi tam tikros apibrėžimų sistemos ir kartu tam tikros analitiškai teisingų teiginių sistemos konstravimu. Loginio empirizmo požiūriu, vienintelis tokio darbo pateisinimas galėjo būti naujos konceptualinės kalbos empirinis vaisingumas, pasireiškiantis kaip galimybė tos kalbos terminais formuluoti nomologines hipotezes, iš kurių galima išvesti patikimesnes ir tikslesnes negu anksčiau prognozes. T. Parsonso sistemai šie privalumai nebuvo būdingi. Ir vis dėlto socialinių mokslų „referencinio karkaso“ konstrukcijos T. Parsonas nelaikė empiriškai tuščiu verbaliniu žaidimu. Užuoat rūpinęsis legitimuoti šį karkasą empiriniais tyrimais, T. Parsonas kūrė vis daugiau aprėpiančias konceptualines konstrukcijas, vartodamas sistemų teorijos

terminiją.²¹ Galutinis šių pastangų vaisius yra gigantiška ir paini abstrakčių sąvokų sistema, kuri prašosi palyginama su G. Hegelio sistema. T. Parsono teorijos evoliucijoje nuo *Socialinio veiksmo struktūros* iki *Veiksmo teorijos ir žmogaus sąlygų* atpažįstame vokiečių filosofijos nuo I. Kanto iki G. Hegelio maršruto kontūrus. Nenuostabu, kad vis stiprėjo įtarimai, ar kartais tokios „globalios socialinės teorijos“ teiginiai nėra metafiziniai pseudoteiginiai, pretenduojantys į neįmanomą apriorinių sintetinių sociologinių teiginių statusą.

Šis leitmotyvas ėmė dominuoti T. Parsono kritikoje septintajame šio šimtmečio dešimtmetyje.²² Šią epistemologinę T. Parsono socialinės teorijos kritiką papildė ideologinė kritika, kurioje ši teorija buvo kaltinama konservatyvizmu: jo sukonstruotame konceptualiniame karkase nesą loginės erdvės aprašyti ir aiškinti socialinius konfliktus, deinstitutionalizacijos ir socialinės kaitos reiškinius.²³ Galima teigti, kad 7-asis dešimtmetis ir 8-ojo dešimtmečio pradžia – tai maksimalistinės sociologijos programos, kartu ir socialinės teorijos, krizės metas.

Prielaidas dalinei socialinės teorijos epistemologinei rehabilitacijai sukūrė „klasikinės“, t. y. pozityvistinės, mokslo filosofijos diskreditacija. Svarbios šio proceso gairės buvo analitinių ir sintetinių teiginių perskyros kritika,²⁴ požiūrio, kad nebūna grynai empirinių (teoriškai neutralių) teiginių, išgalėjimas, T. Kuhno mokslo raidos teorija. Postpozityvistinėje mokslo filosofijoje daugiau ar mažiau nuosekliai reabilituojama metafizika, pabrėžiant mokslo ir metafizikos ribų istoriškumą bei pozityvią metafizinių idėjų reikšmę moks-

²¹ Žr. *Parsons T. The Social System*. Glencoe, 1951; *Toward a General Theory of Action* / Ed. Parsons T., Shils E. A. Glencoe, 1951; *Working Papers in the Theory of Action* / Ed. Parsons T., Bales R. F., Shils E. A. Glencoe, 1953; *Parsons T., Smelser N. Economy and Society*. New York, 1956; *Parsons T., Bales R. F. Family Socialization and Interaction Process*. London, 1956; *Parsons T. Social Structure and Personality*. New York, 1964; to paties: *Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs, 1966; to paties: *Sociological Theory and Modern Society*. New York, 1967; to paties: *Politics and Social Structure*. New York, 1969; to paties: *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, 1971; *Parsons T., Platt G. M. The American University*. Cambridge, 1973; *Parsons T. Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York, 1977; to paties: *Action Theory and the Human Condition*. New York, 1978.

²² Žr., pvz.: *Homans G. C. Bringing Men Back* // *American Sociological Review*. 1964. Vol. 29. P. 809–818; to paties: *The Nature of Social Science*. New York, 1967. Žr. taip pat: *Merton R. K. Social Theory and Social Structure: Enlarged edition*. New York, London, 1968. P. 39–72.

²³ Žr., pvz.: *Wright Mills C. The Sociological Imagination*. New York, 1959. P. 44–49; *Gouldner A. The Coming Crisis of Western Sociology*. New York, 1970.

²⁴ Žr. *Quine W. V. O. From a Logical Point of View*. Cambridge, Mass., 1953. Chap. 2.

žiūrio, kad nebūna grynai empirinių (teoriškai neutralių) teiginių, įsigalėjimas, T. Kuhno mokslo raidos teorija. Postpozityvistinėje mokslo filosofijoje daugiau ar mažiau nuosekliai reabilituojama metafizika, pabrėžiant mokslo ir metafizikos ribų istoriškumą bei pozityvią metafizinių idėjų reikšmę mokslo raidai. Jau K. R. Popperio „kritiniame racionalizme“ aptinkame šio proceso pradžia.²⁵ Kaip žinoma, jis nubrėžia demarkacinę liniją tarp mokslo ir metafizikos remdamasis falsifikacijos kriterijumi. Metafizinių teiginių vietoje K. R. Popperio filosofijoje atsiduria neverifikuoti egzistenciniai teiginiai, nes egzistenciniai teiginiai kaip tokie yra nefalsifikuojami. Jeigu mokslinė teorija implikuoja nepatikinamus egzistencinius teiginius, apie ją galima pasakyti, kad ji turi metafizinių prielaidų. Pavyzdžiu gali būti atomistinė hipotezė, kuria nuo seno rėmėsi fizika.²⁶ „Aš netikiu, kad metafizika yra beprasmiška (*nonsense*), ir nemanau, kad galima *visus* „metafizinius elementus“ pašalinti iš mokslo: jie yra pernelyg glaudžiai susiję su likusiais.“²⁷ Imanentiškos mokslui metafizikos egzistavimą pripažįsta ir T. Kuhnas. Tai metafiziniai „įsipareigojimai“ (*commitments*) paradigmų sudėtyje.²⁸ P. Feyerabendo mokslo filosofija, kuri pabrėžia naujų teorijų generavimo (proliferacijos) svarbą mokslo raidoje,²⁹ pasirengusi reabilituoti ne tik šią „imanentišką“ mokslui metafiziką, bet ir metafiziką tekstuose, kuriuos „rimti mokslininkai“ laiko paramoksliniais ir šarlataniškais. Remiantis P. Feyerabendu išeitų, kad pozityvistinė mokslo filosofija yra tarsi aborto ideologija, kadangi metafizikos panaikinimas yra mokslo teorijų daigyno naikinimas.

Postpozityvistinė mokslo filosofija leido naujai pažvelgti ir į kantiškąjį transcendentalaus mokslo pagrindimo projektą. Tokio postpozityvistinio žvilgsnio į I. Kanto kritinę gamtotyros filosofiją pavyzdžiu gali būti V. Švyriovo ver-

²⁵ Žr. Popper K. R. *The Logic of Scientific Discovery*. London, 1959 (pirmas, vokiškas leidimas išėjo 1934 m.). P. 34–39, 68–70, 276–278. Žr. taip pat *Laskienė S.* Pozityvizmas ir metafizika // *Problemos*. 1995. Nr. 48. P. 54–55.

²⁶ K. Popperis mano, kad šiuolaikinėje fizikoje atomizmas jau nebėra metafizinė prielaida ir tapo empirine teorija. Žr. Popper K. R. *Realism and the Aim of Science*. London etc., 1983. P. 191–192.

²⁷ Ten pat. P. 179.

²⁸ Žr. Кун Т. *Структура научных революций*. 2 изд. Москва, 1977. С. 66–67, 195, 240–241.

²⁹ Žr. Фейерабэнд П. К. *Ответ на критику // Структура и развитие науки*. Москва, 1978. С. 419–422. Žr. taip pat *Jankauskas S.* Kelyje į epistemologinį anarchizmą // *Problemos*. 1983. Nr. 29. P. 74–80.

³⁰ Швырев В. С. *Теоретическое и эмпирическое в научном познании*. Москва, 1978. С. 77.

tinimai: „Kanto apriorizme atsispindi dviejų tipų pažinimo prielaidos. Kantas aprioristiškai interpretuoja, pirma, kategorinę mąstymo struktūrą, kaip ją jam reprezentuoja filosofijos istorijos ir logikos istorijos tradicija; antra, kai kuriuos kertinius jo laikų gamtotyros postulatus.“³⁰ Tai, ką I. Kantas skelbė „aprioriniais gamtotyros principais“, yra „ne tiesiog fundamentalūs gamtamokslinės teorijos dėsniai, bet tam tikri turiningi, ontologiniai (mano pabraukta – Z. N.) jo laikų mechanistinės gamtotyros principai. Jie nėra tiesioginiai mokslo dėsniai, jų negalima rasti pačiame darbų apie mechaniką tekste, bet vis dėlto jie egzistuoja kaip daugiau ar mažiau įsisąmoninami ontologiniai principai.“³¹

Aštuntajame šio šimtmečio dešimtmetyje pasirodo darbų, kuriuose postpozityvistinės mokslo filosofijos idėjos pritaikomos socialinių mokslų filosofijoje, tarp jų ir metafizinei („globalinėms“ visuomenės teorijoms) bei kritinei (I. Kanto stiliaus) socialinei teorijai reabilituoti.³² Prabylama apie „didžiosios teorijos“ sugrįžimą į socialinius mokslus.³³ Išryškėja postpozityvistinės socialinės teorijos kontūrai. Skirtingai nei pozityvistinėje mokslo filosofijoje, joje neapsiribojama formalių tyrimo procedūros klausimų svarstymu, bet nagrinėjami ir „turiningi ontologiniai“ sociologinių teorijų klausimai. Šiuo atžvilgiu postpozityvistinę socialinę teoriją galima interpretuoti kaip kantiškojo (ir parsoniškojo) tipo kritinės socialinės teorijos restauraciją. Nuo I. Kanto transcendentalios analitikos ir jos analogų neokantinėje istorijos filosofijoje bei nuo T. Parsonso socialinės teorijos ji skiriasi tuo, kad sociologiją supranta kaip daugiaparaigminį mokslą. Klausimas, ar ši jos būseną yra laikina, ar permanentinė, paprastai paliekamas atviras, nors daugelis socialinių

³¹ Ten pat. C. 71.

³² Tai visų pirma J. Alexanderio, A. Giddenso, J. Habermaso, N. Luhmanno darbai. Žr., pvz., *Giddens A. New Rules of Sociological Method*. London, 1976; to paties: *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. Berkeley, 1979; to paties: *Social Theory and Modern Sociology*. Cambridge, 1987; *Habermas J. Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt am Main, 1976; to paties: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 1–2. Frankfurt am Main, 1981; *Luhmann N. Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main, 1987; to paties: *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, 1990. Labai iškalbingos „transcendentalios“ užuominos vieno iš A. Giddenso veikalų pavadinime: *Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley, 1984. Postpozityvistinę bangą galima pastebėti ir 8-ojo bei 9-ojo dešimtmečių istorijos filosofijoje. Čia ją ryškiausiai atstovauja J. Rūseno ir H. White darbai. Žr., pvz., *White H. Metahistory: the Historical Imagination in the Nineteenth Century Europe*. Baltimore and London, 1973; *Rüsen J. Grundzüge einer Historik*. 3 Bde. Göttingen, 1983, 1986, 1989.

³³ Žr. *The Return of Grand Theory in the Human Science* / Ed. Skinner O. Cambridge, 1991.

sociologijos daugiaparadigmiškumo, šaltinių analizė. Šis šaltinis – tai „turingų ontologinių“ prielaidų sociologinėse teorijose skirtumai. Šios prielaidos liečia mikro- ir makrolygmenų socialinėje realybėje santykį, pačios realybės (objektyvios perspektyvos) ir veikėjų sąmonės (subjektyvios perspektyvos) santykį, veiklos ir socialinės tvarkos (struktūrų) santykį. Tai yra pagrindinės šiuolaikinės socialinės teorijos diskutuojamos temos. Apibendrinant galima tarti, kad postpozityvistinė socialinė teorija yra forumas, kuriame svarstomos „turingos ontologinės“ sociologinių teorijų darybos problemos.

T. Kuhnas savo mokslinių revoliucijų teorijoje numato, kad tokie forumai kaip epizodinis reiškinys gali egzistuoti ir gamtos moksluose. Čia jie atsirado „mokslinių revoliucijų“ laikais, kai koegzistuoja konkuruojančios paradigmos. Tais dramatiškais laiko tarpsniais mokslininkai specialistai yra priversti „gaišti laiką“ filosofijai, tai yra ginčams „apie pagrindus“.³⁴ Kai mokslinė disciplina „normalizuojasi“, filosofija nustoja būti aktuali ar įdomi. Kadangi sociologija yra daugiaparadigminis mokslas (revoliucija čia kol kas (?) yra permanentinė), nenuostabu, kad forumas „diskusijas dėl pagrindų“ išskiria į atskirą padalinį. Šio padalinio pavadinimas nėra nusistovėjęs: jis vadinamas ir „socialine teorija“, ir „metasociologija“, ir teorine sociologijos metodologija ar logika.³⁵ Šiuolaikinis sociologijos teoretikas, vadindamas savo veiklą „socialine teorija“, kartu pabrėžia dėmesį metateoriniams metodologiniams „pagrindų klausimams“, kadangi jis (kitai nei fizikas ar chemikas) negali suponuoti, jog tie klausimai jau išspręsti. Tokiu pavadinimu reiškiamos ir sociologinės teorijos intencijos būti interdisciplininės socialinių mokslų integracijos branduoliu.

Postpozityvistinė filosofija, pabrėždama empirinių duomenų priklausomybę nuo teorinių prielaidų, kartu suproblemina išorinės sociologinių teorijų kontrolės galimybę. Ta problema ypač aktuali „turingų ontologinių“ prielaidų, sudarančių sociologinės paradigmos „konceptualinę schemą“, atžvilgiu. Jeigu faktas yra „empiriškai patikrinamas teiginys apie reiškinį konceptualinės schemos terminais“,³⁶ tai šios schemos sandai negali būti patvirtinti ar

³⁴ „Pagalbos filosofijoje paieškos ir diskusijos dėl fundamentalių teiginių – visa tai yra simptomai, kai nuo normalaus tyrimo pereinama prie ekstraordinarinio“. Кун Т. Структура научных революций. С. 127.

³⁵ „Teorinės sociologijos logikos“ pavadinimą vartoja J. C. Alexanderis (žr. 37 išnašą). Nėra vykęs kartais vartojamas „sociologijos sociologijos“ pavadinimas (žr., pvz., Friedrichs R. W. A Sociology of Sociology. New York, 1970), nes jis suponuoja socialinės teorijos problematikos apribojimą pažinimo sociologija.

³⁶ Parsonas T. The Structure of the Social Action. P. 41.

paneigti faktais. Tačiau kokių pagrindų tada galima racionaliai diskutuoti apie sociologinių paradigimų skirtumus, apie socialinės realybės ontologiją? Ar skirtingų paradigimų atstovų ginčai gali būti sprendžiami kitaip negu skirtingų tikybių teologų, savo mokytumu kartais pranokstančių mokslininkus, ginčai?

Turbūt nėra atsitiktinis dalykas, kad į šį klausimą rimčiausiai žiūri postpozityvistinės sociologijos teoretikas, savo uždaviniu laikęs T. Parsonso teorinės sintezės sociologijoje programos rekonstrukciją ir tąsą. Tai Berklio universiteto (JAV) sociologijos profesorius Jeffrey C. Alexanderis, kurio keturių tomų *Teorinę sociologijos logiką*³⁷ komentatoriai laiko T. Parsonso *Socialinio veiksmo struktūros* modernizuotu antrininku. Tačiau šio bandymo postpozityvistiškai rekonstruoti ir pagilinti T. Parsonso „sociologinio proto kritiką“ analizė yra jau kito straipsnio uždavinys.

---

³⁷ Alexander J. C. *Theoretical Logic in Sociology*. Vol. 1: Positivism, Presupposition, and Current Controversies. London, 1982; Vol. 2: *The Antinomies of Classical Thought: Marx and Durkheim*. London, 1982; Vol. 3: *The Classical Attempt at Theoretical Synthesis: Max Weber*. London, 1983; Vol.4: *The Modern Reconstruction of Classical Thought: Talcott Parsons*. London, 1984.